

Slaptojo klausytojo beieškant: Sovietų Lietuvos užsienio radijo auditorijos tyrimai Vakaruose

Inga Arlauskaitė Zakšauskienė

Asistentė, daktarė
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: inga.zaksauskiene@if.vu.lt

Santrauka. Vakarų radijo transliacijos, prasiskverbiančios pro geležinę uždangą, Šaltojo karo metais vaidino svarbų vaidmenį JAV ir Sovietų Sąjungos ideologinėje kovoje už protus ir širdis. Siekdami efektyvesnio radijo laidų programų pritaikymo sovietiniam klausytojui, transliuotojai susidūrė su sudėtinga sovietinės užsienio radijo auditorijos pažinimo problema. Po Stalino mirties palaipsniui didėjant turistų, keliaujančių iš SSRS į Vakarų bloko valstybes, srautams, buvo sukurta speciali metodika, leidusi sovietinių turistų apklausų būdu daryti pirmąsias išvadas apie Vakarų radijo auditorijos dydį, sudėtį bei sovietinių gyventojų nuostatas tiek valdžios atžvilgiu, tiek vertinant politinius įvykius. Sovietų Lietuvos gyventojų apklausos atskleidė vidutinio užsienio radijo klausytojo paveikslą ir tam tikras lietuvių politines nuostatas, išskiriančias juos iš kitų sąjunginių respublikų gyventojų.

Reikšminiai žodžiai: Vakarų radijo transliacijos, sovietų auditorijos tyrimai, sovietinių turistų apklausos, sovietinio turizmo kontrolė.

Discovering the Secret Listener: Western Radio Broadcasts to Soviet Lithuania

Summary. The research of Western radio audiences in the Soviet Union was carried out by the department of Soviet Area Audience and Opinion Research, which was in charge of the RFE/RL; however, factual surveys were conducted by independent research institutes, which ensured that the results were neutral and no prejudices with regard to a particular broadcaster were present. The key indices to be measured were the size of the audience that listened to Western radio broadcasts as well as the listeners' behavioral patterns. Making use of these parameters, the authorities of these radios were able to modify the character of radio programming, to design the content of the information provided, and to observe the potential influence of radio broadcasts in the context of ideological opposition. It is important to stress that based on the methodology and the amount of information available at that time, individual persons' surveys conducted by Radio Liberty audience and the opinion research department were not adequate to what is considered, in the contemporary sense, proper public opinion research.

Keywords: Western radio broadcasts, Soviet audience analysis, Soviet audience surveys, Soviet tourist control system.

Received: 17/03/2019. Accepted: 31/05/2019

Copyright © 2019 Inga Arlauskaitė Zakšauskienė. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Vakarų radijo transliuotojai, Šaltojo karo metais siekdami išmatuoti ir pažinti ar bent jau patvirtinti savo radijo programų auditoriją egzistuojant Sovietų Sąjungoje ir socialistinio bloko šalyse, susidūrė su keletu sudėtingų problemų. Dėl griežtos teritorijos kontrolės nebuvo galima atlikti reprezentatyvios užsienio radijo klausytojų Sovietų Sąjungoje apklausos, dėl to buvo ieškoma kitų būdų sovietinei užsienio radijo auditorijai tirti. Laisvės radijo vadovybė, pasitelkdama keliautojų už SSRS ribų apklausas ir sofistikuotą kompiuterinę sovietinės auditorijos simuliacijos programą, išvystė specialią metodiką auditorijos dydžiui, sudėčiai bei elgesiui nustatyti. Minėta auditorijos tyrimo sistema ir turistų iš Sovietų Sąjungos apklausus Vakaruose – ne itin plačiai žinomas Šaltojo karo radijo transliacijų epizodas, menkai tyrinėtas Vakarų istoriografijoje, beveik nežinomas ir Lietuvos istorijos tyrimuose.

Šios publikacijos tikslas – apžvelgti užsienio radijo klausytojų iš Sovietų Lietuvos, keliaujančių Vakaruose, apklausus, atskleidžiant pačią išvykimo į užsienį iš Sovietų Sąjungos sistemą bei detaliau aptariant dominuojančius liudijimus. Tyrime lygia greta keliamas klausimas, kurioje išvykų į užsienį kontrolės mechanizmo dalyje sovietinė sistema nesėkmingai vykdė sovietinių piliečių kontaktų su vakariečiais bei pokalbių dalijantis politinėmis įžvalgomis ir nuotaikomis užkardymą. Tyrime Laisvės radijo taikyta sovietinių turistų apklausų metodika pristatoma tik tiek, kiek reikalinga publikacijos tikslui pasiekti.

Uždaviniai: atskleisti turistinių išvykų į užsienį iš Sovietų Sąjungos bendrą tvarką; pristatyti Laisvosios Europos radijo / Laisvės radijo auditorijos tyrimų departamento taikytą turistų iš Sovietų Sąjungos apklausų bei duomenų analizės metodiką; atskleisti pagrindines politines nuotaikas, minimas turistų iš Sovietų Lietuvos apklauose, ir pateikti išskirtinius liudijimų pavyzdžius.

Objektas – užsienio radijo klausytojų sovietinėje Lietuvoje liudijimai keliaujant Vakarų (kapitalistinėse) šalyse. Išvykti iš Sovietų Sąjungos jos gyventojams buvo keletas galimybių: turistinės kelionės, mokslo, technikos ir kultūros mainai, meno ir sporto kolektyvų išvykos, privačios kelionės. Sovietų Sąjungoje egzistavo daugiapakopė išvykų kontrolės sistema, išvykti galėjo tik lojalumą rodantys asmenys. Savo ruožtu sovietiniai turistai buvo ta grupė žmonių, kurie galėjo suteikti vertingos informacijos apie gyvenimą SSRS ir jos respublikose įvairiais aspektais, reikėjo tik surasti būdą, kaip, nepaisant kontrolės, šiuos žmones prakalbinti. Siekiant detaliai atskleisti aplinkybes, kuriomis Sovietų Lietuvos gyventojai galėdavo turistauti Vakarų šalyse, kur atsirasdavo galimybė kontaktuoti su asmenimis, rinkusiais informaciją apie užsienio radijo klausymo įpročius, straipsnyje apžvelgiamas leidimų turistinėms kelionėms mechanizmas. Tyrimo objektas koncentruojasi išimtinai į sovietinių Lietuvos gyventojų, keliaujančių Vakaruose turistiniais tikslais, apklausus, nes Laisvės radijo taikytos apklausos buvo įgyvendinamos per sociologinių tyrimų institutų tinklą, galėjusį laisvai veikti tik kapitalistinėse šalyse. Publikacijoje išvykimo į užsienį iš Sovietų Sąjungos procedūra, kadangi Lietuvos istoriografijoje anksčiau nebuvo tyrinėta, analizuojama tik tiek, kiek tai lietė bendrą leidimo išvykti gavimo procedūrą ir turistų kontrolės kelionės metu tvarką. Detalesnė užsienio

turizmo institucijų („Inturisto“, „Sputniko“) analizė taip pat nepateikiama, nes publikacijos objektui atskleisti aktualu tik išvykimo iš SSRS į kapitalistines šalis reglamentavimas, sovietinių turistų atranka ir kontrolės kelionės metu mechanizmas. Tyrime „Vakarų radijas“ ir „užsienio radijas“ vartojami kaip sinonimai. Taip pat, vengiant painiavos tarp Vakarų transliuotojų, „auditorijos analizės departamentas“ vartojamas kaip bendrinė sąvoka, turint galvoje Laisvosios Europos radijo / Laisvės radijo (LER/LR) padalinį, kuris Šaltojo karo metais vienintelis iš visų Vakarų transliuotojų taikė publikacijoje aprašomą auditorijos nustatymo metodiką.

Atliekant tyrimą buvo nagrinėti ir apibendrinti archyviniai duomenys, istoriografiniai veikalai. Darbe taikyti sisteminės analizės bei istorinis aprašomasis metodai leido nustatyti išvykų iš Sovietų Sąjungos organizavimo tvarką ir sovietinio saugumo vaidmenį šiame procese bei išanalizuoti ir susisteminti turistų iš Sovietų Lietuvos liudijimus ir politines nuostatas.

Istoriografija. Vakarų radijo auditorijos ir jų tyrimai Sovietų Sąjungoje ir jos respublikose yra visiškai naujas dalykas tiek lietuviškoje, tiek Vakarų istoriografijoje, anksčiau netyrinėtas. Išvystyta sistema, kai, pasitelkus Vakarų Europos šalyse buvusius sociologinių tyrimų institutus buvo kalbinami turistai iš Sovietų Sąjungos jiems nežinant, jog pokalbio su jais metu yra renkami duomenys apie sovietinių gyventojų užsienio radijo klausymo įpročius, taip pat faktiškai netyrinėta. Pagrindiniai tyrimai, kuriuos atliko ilgametis Auditorijų analizės departamento direktorius ir pačios apklausų sistemos kūrėjas Eugene'as Parta, telkiasi į LER/LR sukurtą sovietinės užsienio radijo auditorijos pažinimo metodiką – ji detalai išanalizuota šio autoriaus publikacijose¹. Autorius tyrimuose įvairiais pjūviais vertina gautus sovietinės auditorijos tyrimų rezultatus, tačiau jo publikacijose pasigendama kritiškesnio gautų duomenų vertinimo, ypač atsižvelgiant į Šaltojo karo metais egzistavusias realias galimybes išvykti už Sovietų Sąjungos ribų. Lietuviškojoje istoriografijoje turizmas į sovietinę Lietuvą ir teritorijos kontrolė susilaukė nemažai istorikų dėmesio, tačiau sovietinių turistų judėjimas už SSRS ribų deramai netyrinėtas. Dėl šios priežasties straipsnyje, siekiant atskleisti, kokia buvo išvykų į užsienį iš SSRS tvarka, buvo remiamasi Rusijos turizmo tyrėjų publikuotais tyrimais, kurie analizuoja sovietinio turizmo struktūrą, ideologinius, komunikacinius ir politinius aspektus². Deja, šios publikacijos, nors ir remiasi gausiais Rusijos Federacijos archyvuose saugomais šaltiniais, daugiausia schemiškai pateikia paties sovietinio turizmo kaip reiškinio apžvalgą, minimaliai skirdamos dėmesio išvykimo iš Sovietų Sąjungos procedūrai, sovietinio saugumo organų vaidmeniui tame procese.

Šaltiniai. Sovietų Sąjungos ir socialistinio bloko šalių auditorijų tyrimus Šaltojo karo metais Vakaruose atliko visi pagrindiniai transliuotojai (BBC, Laisvosios Europos radijas, Laisvės radijas ir „Amerikos balsas“). Šiame straipsnyje aprašomame tyrime apsiribojama analizuoti tik LER/LR auditorijos analizės departamento veiklą siekiant pažinti Sovietų Sąjungos (įskaitant ir Sovietų Lietuvos) klausytojus, nes jos taikomas metodas ilgainiui pripažintas pažangiausiu sovietinių auditorijų pažinimo srityje ir ilgainiui bū-

¹ E. Parta, 2007; E. Parta, 2011; E. Parta, J. C. Klessin, I. S. Pool, 1982.

² Д. К. Исмаев, 1977; I. Orlov, 2014; А. Попов, 2008.

tent šis departamentas atliko tyrimus visiems radijo transliuotojams. Tyrimo pagrindą sudaro LER/LR archyvinė medžiaga, saugoma Huverio institute, JAV³. Ypatingą istorinę vertę turi anksčiau nepublikuotos Auditorijos ir viešosios nuomonės tyrimų departamento Vakaruose atliktos laikinai išvykusių Sovietų Lietuvos gyventojų apklausos, kurios atskleidžia sociokultūrinės tendencijas sovietinėje Lietuvoje ir pačioje Sovietų Sąjungoje, suteikia unikalias informacijas apie gyventojų politines nuotaikas, tam tikrų tarptautinių įvykių vertinimus bei požiūrį į sovietinę valdžią⁴. Atliekant išvykų į užsienį organizavimo mechanizmo analizę, pasitelkti Lietuvos ypatingajame archyve (LYA) saugomi LSSR KGB dokumentai, daugiausia fonde K-41 saugomų 2-os valdybos 2-o skyriaus veiklos ataskaitos, liudijančios ir apie pagrindinius iššūkius, su kuriais susidūrė sovietinis saugumas, atlikdamas turistų iš Sovietų Lietuvos išvykų kontrolę. Kadangi analizuojama tema itin menkai tyrinėta, siekiant tiksliai nustatyti sovietinių turistų apklausų Vakaruose detales, remiamasi interviu su ilgamečiu LER/LR Auditorijų analizės departamento vadovu Eugene'u Parta, kuris buvo atliktas Stanfordo universitete, JAV.

Tyrimo chronologinės ribos apima laikotarpį nuo 1961 m., kai LER/LR Auditorijų analizės departamento darbuotojų buvo apklausti pirmieji turistai iš Sovietų Lietuvos. Tyrimo laiko rėmus uždaro 1989 m., žymintys apribojimų išvykoms iš Sovietų Sąjungos pabaigą ir netrukus atsivėrusias galimybes Vakarų tyrėjams atlikti reprezentatyvias sociologines Rusijos, Lietuvos ir kitų buvusių socialistinių respublikų gyventojų apklausas, įtraukiant į jas klausimą, „ar klaūsėte užsienio radijo transliacijų Šaltojo karo metais“.

Tikslinga paminėti, kad LER/LR Auditorijų analizės departamento surinktas duomenų apie Sovietų Lietuvos gyventojus ir jų įpročius klausytis „priešiškų balsų“ skaičius buvo toli gražu nepakankamas patikimiems apibendrinimams. Lieka nežinomas atsiskiusių bendrauti su apklausas vykdžiusiais darbuotojais skaičius, neįmanoma objektyviai įvertinti išvykusiųjų lojalumo sovietinei valdžiai laipsnio ir to nulemto atsakymų į klausimus nuoširdumo. Tačiau Sovietų Lietuvos gyventojų atsakymai padeda aiškiau suprasti, kokio pobūdžio pastangos Vakaruose buvo dedamos siekiant suprasti ir pažinti Sovietų Sąjungos gyventojus. Šios apklausos liudija, kad Sovietų Lietuvos gyventojai turėjo savo požiūrį į valdžią ir tarptautinius įvykius. Taip pat gyventojų atsakymai, turtingi detalių, liudijimų apie besiformavusios viešosios nuomonės fenomeną, galėtų būti paskata toliau tirti Sovietų Sąjungos gyventojų indoktrinacijos priemones.

Išvykų į užsienį perspektyva

Antroje šeštojo dešimtmečio pusėje pradėjo smarkiai didėti turizmo iš Sovietų Sąjungos į kapitalistines ir socialistines šalis srautai. 1956 m. kelionei į užsienį išvyko 561 tūkst. sovietinių turistų, 1965 m. – 1,2 mln., 1975 m. – apie 2,5 mln., o 1985 m. apie 4,5 mln.

³ Hoover Institution Archive, Stanford University, Radio Free Europe/Radio Liberty Corporate documents collection.

⁴ LER/LR Auditorijos ir viešosios nuomonės tyrimų departamento Sovietų Sąjungos gyventojų apklausų atlikimo tvarka bei duomenų pateikimo forma detaliam analizuojama autorės disertacijoje „Vakarų radijo transliacijos į Sovietinę Lietuvą 1950–1990 m.“, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2015.

asmenų turėjo galimybę išvykti turistiniais tikslais už Sovietų Sąjungos ribų⁵. Išvykimo iš Sovietų Sąjungos aplinkybės ir procedūra buvo sudėtingos ir galimybė išvykti sovietiniams gyventojams buvo labiau išimtis nei įprastas dalykas. Sovietinių turistų keliones į užsienį reglamentavusi tvarka nusistovėjo 1956 m. sausio 3 d. SSKP priėmus nutarimą „Dėl sovietinių asmenų kelionių į užsienį organizavimo“, kuris numatė Užsienio kelionių komisijų įsteigimą partijos miestų ir rajonų komitetų pagrindu ir visą asmenų, galinčių išvykti už Sovietų Sąjungos ribų, atrinkimo ir instruktavimo procesą. Pagrindinis darbas atrenkant asmenis potencialioms kelionėms iš Sovietų Sąjungos teko profesinėms sąjungoms bei miestų ir rajonų darbo žmonių deputatų taryboms, savo ruožtu KGB buvo įpareigotas kruopščiai patikrinti išvykoms pasiūlytas kandidatūras ir per dešimt dienų pateikti vietos komunistų partijos komitetui patikrinimo išvadas⁶.

Kandidatų turistinėms išvykoms atrankos ir patvirtinimo sistema buvo trijų lygių, biurokatiškai sudėtinga, taip siekiant sukurti savotišką filtrą, kad būtų maksimaliai eliminuota galimybė išvykti asmenims, kurie galėjo neatitikti sovietinio režimo nustatytų ideologinių bei politinių standartų ir netinkamai eksponuoti juos kelionių Vakaruose ar socialistinio lagerio šalyse metu. Potencialiai išvykai į užsienį kandidatus visų pirma atrinkdavo organizacija ar įmonė, kurioje asmuo dirbo, vėliau kandidatūras tikrindavo ir vertindavo vietinės valdžios, komunistų partijos ir KGB institucijos bei Išvykų į užsienį komisija. Po detalaus patikrinimo priėmus teigiamą sprendimą leisti asmeniui išvykti, dokumentai buvo perduodami SSKP Išvykų į užsienį komisijai, kurios galutinis sprendimas dažniausiai būdavo formalus⁷.

Sovietinėje Lietuvoje iki 1970 m. pradžios komunistų partijos miestų ir rajonų komitetai peržiūrėdavo ir tvirtindavo tik vykstančių į visas kapitalistines ir šešias socialistines šalis (Albanija, Jugoslavija, Kinija, Korėja, Kubą, Vokietijos Demokratinę Respubliką) turistų charakteristikas. Į kitas socialistines šalis (Bulgariją, Čekoslovakiją, Lenkiją, Moldovą, Rumuniją, Vietnamą) vykstančių turistų charakteristikas ruošdavo ūkių, įmonių, įstaigų vadovai, profesinių sąjungų, komjaunimo ir vietos partinės organizacijos. Tuo laikotarpiu Lietuvos komunistų partijos (LKP) vietos komitetai atrinktų kelionėms į šias šalis asmenų charakteristikų netvirtindavo. Dažnėjant bandymams turistinių kelionių metu negrįžti į sovietinę Lietuvą, 1970 m. kovo 3 d. buvo priimtas LKP CK nutarimas „Apie turistų, vykstančių į užsienį, parinkimą ir paruošimą“, kuris sugriežtino reikalavimus vietos komitetams parenkant asmenis, galinčius keliauti į užsienį, ir numatė, kad visų be išimties turistų, vykstančių į visas kapitalistines bei socialistines šalis, charakteristikas peržiūrės ir tvirtins LKP vietos komitetai. Tokiu būdu per partinę liniją nusistovėjo turistų išvykų į užsienį atrinkimo tvarka: kandidatai išvykoms buvo parenkami partinės organizacijos kartu su įstaigų, įmonių, ūkių vadovais, profesinių sąjungų ir komjaunimo organizacijomis. Turistų charakteristikos buvo svarstomos vietos partiniuose susirinkimuose, paskui pasirašytos pristatomos į LKP vietos komitetą. Vietos komunistų partijos komitete charakteristikos buvo dar kartą peržiūrimos, informacija

⁵ Д. К. Исмаев, 1977, с. 17.

⁶ I. Orlov, 2014, p. 10.

⁷ I. Orlov, 2014, p. 11.

apie asmenį buvo įrašoma į specialią registracijos kartoteką, tik tada priimama galutinė išvada, ar asmuo tinka išvykti į užsienį⁸. Vietos komunistų partijos komitetams teko ir prievolė dirbti ideologinį darbą su išvykstančiais, dažniausiai tai buvo pokalbis su komiteto sekretoriumi.

Pagrindinis darbas, tikrinant asmenų, planuojančių turistines išvykas į kapitalistines ir socialistines šalis, teko Sovietų Lietuvos saugumo organams. LSSR KGB 2-os valdybos 4-o skyriaus, kurio viena iš operatyvinių užduočių buvo turistų, laikinai išvykstančių iš Sovietų Lietuvos, priežiūra ir kontrolė (greta darbo su turistiniais srautais iš Sovietų Lietuvos, skyrius buvo atsakingas ir už privataus bei sovietinės jūrų laivininkystės kanalo kontrolę), viršininkas 1973 m. atskaitoje mini, kad dėl padažnėjusių „Tėvynės išdavystės atvejų“⁹ buvo papildomai peržiūreta asmenų, ketinančių išvykti turistiniais tikslais už Sovietų Sąjungos ribų, patikrinimo praktika. Siekiant sugriežtinti išvykstančių asmenų patikrą, LKP CK sprendimu buvo padidinta įmonių, kolektyvų, organizacijų vadovų atsakomybė atliekant pirminę atranką asmenų, rekomenduojamų išvykai į užsienį¹⁰. Lietuvos KGB pažymoje minima, jog dėl ankstesnių darbo su išvykstančiais asmenimis trūkumų šios žinybos iniciatyva miestų ir rajonų komunistų partijos skyriuose buvo atliktas papildomas instruktavimas, imtasi papildomų priemonių – pasitelkta agentūra ir patikimi asmenys – tikrinant piliečius, pateikusius prašymą išvykai į užsienį.

Poreikį didinti išvykstančių iš Sovietų Lietuvos asmenų kontrolę dar prieš jiems leidus kirsti SSRS sieną sąlygojo 1970 m. sąjunginiu ir pasauliniu mastu žymūs Brazinskų ir S. Kudirkos pabėgimai, taip pat Kauno įvykiai susideginus R. Kalantai. KGB išvykstančiųjų iš Sovietų Lietuvos kontrolę stiprino dviem būdais. Pirma, buvo griežtinama asmenų, siūlomų turistinei išvykai, patikra, antra – stiprinamas priežiūros režimas pačios turistinės kelionės metu – numatytas didesnis ir aktyvesnis su grupe keliaujančių KGB agentų ir patikimų asmenų skaičius. 1973 m. KGB vadovybei griežtinant turizmo iš LSSR į kapitalistines šalis kontrolę, sovietinių turistų, keliaujančių Vakaruose, apklausos metodika jau buvo nusistovėjusi. *Detanto* politikos kontekste turistų srautai iš Sovietų Sąjungos palaipsniui didėjo, o neįpareigojantis pokalbis apie radijo klausymo įpročius su vakariečiu jau nebebuvo tabu, palyginti su pirmaisiais metais po Stalino mirties.

Auditorijų tyrimo departamento ataskaitose jau septintojo dešimtmečio pradžioje minimos ir sovietinių turistų iš Lietuvos apklausos: trisdešimtmetis radijo technikas iš Palangos, turintis vidurinį išsilavinimą, klausantis radijo namuose norėdamas išgirsti naujienas ir dokumentines laidas, liudija, kad užsienio radijo populiarumas sovietinėje Lietuvoje didėja; trisdešimtmetė bibliotekininkė, turinti universitetinį išsilavinimą, klausanti užsienio radijo dažnai, su kolegomis, pageidavo išgirsti daugiau laidų apie gyvenimą Vakaruose; keturiasdešimtmetis tekintojas, klausantis dažnai, įprastai vienas,

⁸ LKP Pasvalio r. rajono komiteto sekretoriaus A. Paškevičiaus raštas LKP CK dėl turistų, vykstančių į užsienį, parinkimo, 1970-06-25, in: Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 246, b. 12, l. 19, 20.

⁹ LSSR KGB pirmininko gen.-mjr. J. Petkevičiaus 1972 m. spalio 16 d. rašte skyrių viršininkams dėl būtinybės stiprinti kontržvalgybinį darbą dėl augančio pabėgimo iš Sovietų Sąjungos bandymų skaičiaus minimi Gadliausko, Butkaus atvejai bei 16 kitų Sovietų Lietuvos gyventojų bandymų bėgti iš respublikos, in: LYA, f. K-41, ap. 1, b. 700, l. 191.

¹⁰ LSSR KGB 2-os valdybos, 4-o skyriaus 1973 m. darbo pažyma, Vilnius, 1974-02-11, in: LYA, f. K-41, ap. 1, b. 715, l. 14.

labiausiai mėgo ekonomikos apžvalgas ir ekonominių pasiekimų palyginimus¹¹. Tikslinga pažymėti, kad KGB 2-os valdybos 4-o skyriaus ataskaitose buvo minimi padažnėję vakariečių bandymai kontaktuoti su turistais iš Sovietų Lietuvos siekiant išgauti politinės informacijos ar nuomonę, o tai sutapo su naujos sovietinių užsienio radijo klausytojų apklausų metodologijos įdiegimu.

Didėjant turizmo srautams ir padažnėjus bandymams pabėgti iš Sovietų Lietuvos, nuo 1972 m. SSRS ir LSSR KGB priimamais nutarimais siekė didinti agentų, lydinčių turistines grupes kelionėse kapitalistinėse šalyse, skaičių, savo ruožtu LKP CK sprendimais buvo didinama vietos partinių organų atsakomybė atrenkant asmenis kelionėms į užsienį bei tikrinant kelionių tikslumą. Žvalgybinei turistinių grupių priežiūrai LSSR KGB 2-os valdybos 2-o skyriaus žinyboje 1978 m. turėjo 254 agentus, iš kurių turistines išvykas į kapitalistines šalis lydėjo 25 patyrę operatyviniai darbuotojai, 159 agentai bei 330 patikimų asmenų¹². Operatyviniams darbuotojams, priskirtiems lydėti keliaujančias į užsienį turistines grupes, buvo rengiami seminarai Vilniuje ir Minske¹³. Žvelgiant į minėtas LSSR KGB 2-os valdybos kasmetines veiklos ataskaitas siekiant didinti asmenų, išvykstančių į kapitalistines ir socialistines šalis turistinės kelionės tikslais atrankos efektyvumą, matyti ta pati tendencija – griežtinti pirminį asmens biografijos ir jo veiklos, ryšių patikrinimą. Dėl M. Gorbačiovo reformų Sovietų Sąjungoje supaprastinus išvykų į užsienį tvarką ir didėjant iš LSSR keliaujančių turistų srautams, LKP miestų ir rajonų komitetai jau vangiai vykdė išvykstančiųjų kontrolę, savo ruožtu Lietuvos KGB 1989 m. vis dar planavo koreguoti operatyvinį darbą, siekdamas prisitaikyti prie šalyje vykstančių politinio gyvenimo pokyčių¹⁴.

Patvirtinus asmenų galimybę išvykti į turistinę kelionę, grupę asmenų, keliaujančių iš Sovietų Sąjungos į užsienį, paprastai sudarė 20–35 nariai, rekomenduoti ir parinkti profesinių sąjungų organizacijų, patikrinti vietos KP komiteto. Turistinėms išvykoms į kapitalistines ir socialistines šalis buvo atrenkami tik asmenys, pasižymintys „moralinių ir politinių pažiūrų tvirtumu, gamybos pirmūnus bei novatorius“¹⁵. Kitais žodžiais tariant, tik asmenys, demonstruojantys lojalumą sovietinei valdžiai, neturintys įrašų apie apolitišką, amoralų elgesį, komunistai, neturintys ryšių Vakaruose, turėjo galimybę išvykti į turistinę kelionę.

Sąjunginėse respublikose už turizmo už SSRS ribų organizavimą ir kontrolę atskaitingai buvo SSKP Išvykimų į užsienį komisija, kuri duodavo galutinį leidimą išvykti (arba atmesdavo prašymą). Išvykoms į kapitalistines šalis komisija leidimus išduodavo kur kas rečiau, o ir patys vietos KP komitetai kelionėms į šias šalis siūlydavo asmenis

¹¹ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaitos TALR Nr. 3 – 86, 1972 m. birželis. Hoover Institution Archive (toliau HIA), 565. 3.

¹² LSSR KGB 2-os valdybos 1979 m. kovo 21 d. pažyma apie kontržvalgybinio darbo tobulinimą tarp laikinai į užsienį išvykstančių asmenų. LYA, f. K-41, ap. 1, b. 754, l. 147.

¹³ LSSR KGB 2-os valdybos 4-o skyriaus viršininko pulk. V. Ginko pažyma apie 1974 m. skyriaus darbą, in: LYA, f. K-41, ap. 1, b. 722, l. 32–33.

¹⁴ LSSR KGB 2-os valdybos pažyma apie asmenų išvykimą į užsienį „perestroikos“ sąlygomis, 1989-08-02, in: LYA, f. K-11, ap. 2, b. 231, l. 42–46.

¹⁵ A. Попов, 2008, c. 45.

ne dažniau kaip kartą per trejus metus¹⁶. Atsisakymo išduoti leidimą kelionei į užsienį priežastys galėjo būti įvairios: kompromituojanti informacija, gauta iš KGB, kai šis detalai patikrino asmenį, arba teisėsaugos institucijų patikrinimo metu, neseniai jau buvusi kelionė, neteisingai užpildyti procedūriniai dokumentai leidimui išvykai gauti.

Pačios turistų grupės, parengtos išvykai į užsienį, vidinė struktūra buvo sudėtinga. Partinių ir profesinių sąjungų paskirtam grupės vadovui turistinės grupės kontrolei užtikrinti buvo skiriamas seniūnas, jam taip pat priskiriamas padėjėjas bei išdinkas. Iš turistinės grupės asmenų, kurie buvo komunistų partijos nariai ir pageidautinai turėjo propagandinio darbo patirties, buvo sudaroma vadinamoji „ideologinė grupė“. Šios grupės nariai turėjo būti pasiruošę prirėkus sakyti kalbas, bendrauti per susitikimus su užsieniečiais, atsakinėti į užduodamus klausimus, pasirašyti svečių knygoje¹⁷. Ruošdamiesi turistinei kelionei į kapitalistines ir socialistines šalis, būsimi sovietiniai turistai privaloma tvarka turėjo lankyti parengiamuosius kursus, susipažinti su specialia literatūra, kurioje buvo pateikiami galimi klausimai apie Sovietų Sąjungos santvarką ir ideologiškai teisingi atsakymai į juos¹⁸.

Sovietinių turistų išvykų maršrutai buvo iš anksto planuojami, dažniausiai stengtasi į juos įtraukti objektus, susijusius su tarptautine komunistinio judėjimo istorija. Tai, kad sovietinis turizmas buvo griežtai struktūruotas, tik padėjo atlikti atsitiktinių turistų apklausas Europos miestuose – sociologinių tyrimų institutų darbuotojai tiksliai iš anksto žinojo sovietinių turistų lankomus objektus, vietas, kavines, parduotuves, dėl to turėdavo galimybę užmegzti pokalbį su sovietiniais turistais¹⁹.

Bene svarbiausias kiekvienos sovietinių turistų, keliaujančių už SSRS ribų, grupės elementas buvo pagal galimybes maksimali grupės narių kontrolė, vykdoma grupės vadovo ir kitų kartu keliaujančių asmenų. Kolektyvinė grupės kontrolė buvo būtina siekiant minimizuoti galimus nesankcionuotus turistų kontaktus su vakariečiais. Ataskaitas apie kelionių užsienyje eigą bei kitą medžiagą, galbūt svarbią kontržvalgybine prasme, KGB operatyviniai darbuotojai ir vietos skyriai grįžę privalėjo per 10 dienų pateikti 2-os valdybos 2-am skyriui²⁰.

Nepaisant Sovietų Sąjungos pastangų kontroliuoti turistų srautus bei asmenis, gaudančius galimybę keliauti, pati išvykų organizavimo sistema ne visada buvo veiksminga, tai ypač liudija ir tyrime analizuojamos sovietinių turistų apklausos, vykdytos Vakaruose, ir apklaustų asmenų gausa. Faktas, kad išvykstančiųjų į užsienį klausimyno forma, priimta SSKP prezidiumo nutarimu dar 1956 m. balandžio 25 d. ir privaloma visiems asmenims, besikreipusiems į Užsienio išvykų komisiją dėl kelionės už Sovietų Sąjungos ribų, išliko nepakeista iki pat 1991 m. rugpjūčio tik patvirtina, jog sovietinė gyventojų kontrolės sistema nespėjo adaptuotis pagal besikeičiančias šalis ir tarptautines aktuali-

¹⁶ LKP Pasvalio r. rajono komiteto sekretoriaus A. Paškevičiaus raštas LKP CK dėl turistų, vykstančių į užsienį, parinkimo, 1979-06-25, in: LYA, f. 1771, ap. 246, b. 12, l. 20.

¹⁷ А. Попов, 2008, с. 50.

¹⁸ СССР: 100 вопросов и ответов, 1980, с. 127.

¹⁹ Interviu su Eugene'u Parta, LER/LR Auditorijų tyrimų ir programų vertinimo departamento Prahoje ilgamečiu direktoriumi, 2018-12-10, Stanfordo universitetas, JAV.

²⁰ LSSR KGB 2-os valdybos viršininko plk. A. Naro 1976 m. lapkričio 15 d. pasiūlymai dėl į užsienį vykstančių turistų ir mokslo, kultūros ir sporto atstovų, 1976-11-15, in: LYA, f. K-41, ap. 1, b. 733, l. 159–160.

jas²¹. Pačiame atrankos ir patikrinimo kelionei į užsienį procese, KGB pasitelkiant vietos skyrių kontaktus bei miestų ir rajonų kompartijų komisijas, daugiausia dėmesio buvo skiriama maksimaliai eliminuoti asmenis, netinkamus tokioms išvykoms, pirminiame, patikrinimo, etape. Greta asmenų patikrinimo buvo siekiama plėsti ir gerinti kartu su išvykstančių į užsienį turistų grupėmis keliaujančių agentų rezervą ir jų parengimą. Tačiau pagrindinis veiksnys, nulėmęs sovietinio saugumo nesėkmę užkardant sovietinių turistų kontaktus ir pokalbius su vakariečiais, buvo totalinės kontrolės praradimas išvykus už Sovietų Sąjungos ribų. Todėl sovietiniam piliečiui, atvykusiam iš socialistinės realybės ir susidūrusiam su taip valdžios smerkiamu „kapitalistinio blogio“ pasiekimais, akivaizdžiai matomais turistinės kelionės metu, elementari žmogiškoji prigimtis pradėdavo su kartėliu lyginti gyvenimą ten ir čia.

Slapto klausytojo analizės galimybių kaita

Geležinė uždanga, simbolizavusi ribą tarp dviejų sistemų, skirtingais Šaltojo karo laikotarpiais nevienodu intensyvumu atliko savo izoliacinę funkciją. Nors iki Stalino mirties asmenų judėjimas buvo faktiškai neįmanomas, sovietinio turizmo apimtys nuo šeštojo dešimtmečio vidurio įgavo dinamišką vystymosi pagreitį.

Vakarų radijo stočių vadovybė, rengusi transliacijas į Sovietų Sąjungos respublikas ir socialistines respublikas, beveik du dešimtmečius neturėjo patikimos informacijos apie auditoriją, kurią, įveikdamos sovietinio režimo slopinimą, per geležinę uždangą pasiekdavo radijo laidos. Informacijos apie vietos auditorijas trūkumas ir JAV radijo stočių klausymo apimčių nežinojimas neleido optimizuoti radijo laidų rengimo ir kritiniais radijo stočių veiklos metais kėlė grėsmę jų egzistavimui²². Ideologinis poveikis sovietinei auditorijai, turėjęs artinti prie SSRS visuomenės laisvėjimo bei komunistinės ideologijos diskreditavimo, buvo vienas pagrindinių JAV vyriausybės vykdomų slaptųjų operacijų tikslų, todėl klausytojų amžiaus, lyties, išsilavinimo, gyvenamosios vietos bei regiono kategorijų pasiskirstymo tendencijos turėjo esminę reikšmę rengiant radijo transliacijas.

Vakarų radijo auditorijos Sovietų Sąjungoje tyrimus atliko LER/LR pavaldus Sovietinio regiono auditorijos ir nuomonės tyrimų (*Soviet Area Audience and Opinion Research*) departamentas²³, tačiau faktines apklausas vykdė nepriklausomi tyrimų institutai, įsteigti Vakarų Europos sostinėse, o vėlesniais Šaltojo karo metais ir Azijoje (pagrindinėse sovietinių turistų lankomose vietose). Sociologinių tyrimų institutų tinklas ir juose dirbantys specialistai, kurie paprastai nežinojo²⁴, kad apklausas atlieka LER/LR auditorijos analizės departamento užsakymu, garantavo apklausų rezultatų neutralumą ir

²¹ I. Orlov, 2014.

²² R. H. Cummings, 2009, p. 30–31.

²³ Laisvės radijo Auditorijos tyrimų skyrius buvo įsteigtas 1954 m. Auditorijos tyrimų skyrius, įkurtas ilgamečio vadovo dr. Makso Ralio, buvo įsikūręs LER/LR pagrindinėje buveinėje Miunchene iki 1970 m., vėliau perkeltas į Paryžių. Iki 1981 m. skyrius vadinosi Auditorijos tyrimų ir programų vertinimo, pervadintas į Sovietinės auditorijos ir nuomonės tyrimų skyrių, perkeltas į Prahą. Padalinys kūrė platų kokybinių ir kiekybinių metodų, skirtų tirti Vakarų radijo transliacijų sovietinę auditoriją, spektrą.

²⁴ Interviu su Eugene'u Parta, LER/LR Auditorijų tyrimų ir programų vertinimo departamento Prahoje ilgamečiu direktoriumi, 2018-12-10, Stanfordo universitetas, JAV.

išankstinio nusistatymo kokio nors vieno transliuotojo atžvilgiu nebuvimą²⁵. Svarbiausi rodikliai, kuriuos siekta nustatyti, buvo Vakarų radijo transliacijų klausiusios auditorijos dydis bei radijo klausymo įpročiai. Operuodama minėtais parametrais, radijo vadovybė galėjo koreguoti radijo programų rengimo pobūdį, modeliuoti pateikiamos informacijos turinį ir stebėti galimą radijo transliacijų poveikį ideologinėje priešpriešoje. Svarbu akcentuoti, kad pagal tuo metu prieinamą metodologiją ir informacijos kiekį, individualių asmenų apklaustos, vykdytos LER/LR auditorijos ir nuomonių tyrimų departamento, neatitiko viešosios nuomonės apklausų šiuolaikine prasme²⁶. Visų pirma, dėl sovietų valdžios kontroliuojamo ir stipriai ribojamo turizmo į kapitalistines ir socialistinio bloko šalis sovietinių turistų srautai buvo nepakankami, kad leistų atlikti reprezentatyvią potencialių užsienio radijo klausytojų apklausą. Antra, asmenys, gavę teisę išvykti iš SSRS į turistinę kelionę, priklausė tam tikrai visuomenės grupei, dažniausiai buvo lojalūs sovietinei valdžiai, dėl to būtų neįmanoma sudaryti reprezentatyvią imtį, reikalingą socialinei apklausai atlikti. Ir galiausiai, trečia, asmenys, kuriems pasisėkė gauti leidimą kelionei į užsienio šalį, buvo uždarnos, režimo kontroliuojamos šalies gyventojai, dėl to *a priori* būtų nelengva nedvejojant vertinti jų atsakymų nuoširdumą.

Pagrindinėms JAV radijo stotims pradėjus transliacijas šeštajame dešimtmetyje, dar nebuvo fizinių bei techninių galimybių bet kokiems sovietinės auditorijos tyrimams. Įtempti JAV ir SSRS politiniai santykiai, radijo transliacijų slopinimas bei kritinis SSRS gyventojų judėjimo suvaržymas leido tik numanyti pagrindines Sovietų Sąjungos gyventojų charakteristikas bei Vakarų radijo klausymosi mastus. Dėl Sovietų Sąjungos teritorijos uždarmumo sužinoti sovietinės auditorijos potencialą buvo įmanoma tik renkant duomenis netradiciškai. Vienintelis tuo metu prieinamas informacijos šaltinis apie užsienio radijo klausymo įpročius už geležinės uždangos buvo turistų iš SSRS, keliaujančių į Vakarų, apklaustos²⁷. Turistai iš sovietinės erdvės negalėjo būti apklausti įprastiniu būdu, nes vakarietis apklaustos vykdytojas su klausimynu rankose būtų sukėlęs sovietinėje visuomenėje gyvenusio asmens nepasitikėjimą ir baimę. Dėl to asmenys iš SSRS buvo apklausiami neformalios privačios diskusijos metu, specialiai apmokytam pašnekovui (socialinių tyrimų instituto darbuotojui), esant galimybei, struktūruotai pateikiant klausimus apie Vakarų radijo transliacijas įprasto pokalbio metu. Apklaustas vykdę darbuotojai buvo instruktuojami rinkti kuo įvairesnės demografinės kilmės respondentus, tačiau pasitaikė atvejų, kai Sovietų Sąjungos piliečių elgesiui įtakos darė ir psichologiniai momentai, baimė ir nepasitikėjimas²⁸.

Lygia greta su turistų iš Sovietų Sąjungos apklausomis Sovietinės auditorijos ir nuomonės tyrimų departamentas vykdė legalių imigrantų iš SSRS apklaustas apie jų radijo klausymo įpročius prieš emigraciją²⁹. Projekto rezultatas buvo 25 000 emigrantų iš SSRS apklau-

²⁵ R. Eugene Parta, *Discovering the Hidden Listener. An Assessment of Radio Liberty and Western Broadcasting to the USSR during the Cold War*, Stanford University: Hoover Institution Press, 2007, p. 3.

²⁶ Amir Weiner, „Foreign Media, the Soviet Western Frontier, and the Hungarian and Czechoslovak Crises“, in: *Western Cold War Broadcasting*, p. 299.

²⁷ G. Parta, J. C. Klensin, I. S. Pool, 1982, p. 581.

²⁸ G. Parta, J. C. Klensin, I. S. Pool, 1982, p. 583.

²⁹ E. Parta, 2007, p. 2.

sos, kurios suteikė detalios informacijos apie Vakarų radijo klausytojų Sovietų Sąjungoje įpročius bei, pasitelkus kryžminius patikrinimus, leido patikrinti turistų apklausų vidinį nuoseklumą. Tikslinga pažymėti, kad emigrantų ir politinių pabėgėlių iš Sovietų Sąjungos apklausos buvo vertinamos itin kritiškai, akcentuojant išankstinio priešiško nusistatymo prieš sovietinę valdžią galimybę³⁰. Trečias informacijos apie Vakarų radijo auditoriją šaltinis, kuris negalėjo būti panaudotas auditorijos dydžiui nustatyti, buvo radijo redakcijoms atsiųsti laiški, kurie, perteikdami teigiamus ir neigiamus klausytojų komentarus, suteikė papildomos informacijos apie auditorijos elgesį³¹. Reikėtų pažymėti, kad tuo laikotarpiu prieinamais šaltiniais surinkta informacija turėjo būti vertinama kritiškai darant bendras išvadas apie sovietinės auditorijos dydį, tačiau suteikė vertingos medžiagos, atskleidžiančios SSRS gyventojų Vakarų radijo klausymo tendencijas, girdimumo galimybes, daug prisidėjo prie vidutinio sovietinio klausytojo paveiklo sukūrimo.

Sovietinės auditorijos tyrimus vykdęs Laisvės radijo Auditorijos tyrimų skyrius informaciją apie Vakarų radijo klausytojus sovietinėje Lietuvoje ir visame Baltijos šalių regione pradėjo rinkti dar neįsteigus šių šalių kalbų tarnybų transliacijų į sovietines respublikas gimtosiomis kalbomis. Iki pat septintojo dešimtmečio vidurio, kol nebuvo padidėję keliaujančių iš trijų okupuotų Baltijos valstybių gyventojų srautai, JAV radijo stotys nedisponavo jokia informacija apie tų šalių auditorijas. 1961 m. iš Sovietų Lietuvos į kapitalistines ir socialistinio bloko valstybes išvažiuojančių gyventojų skaičius sudarė vos 329 asmenis, 1967 m., iš dalies pasikeitus SSRS „uždarų sienų“ politikai, išvažiuojančiųjų skaičius padidėjo iki 3 142 asmenų, 1969 m. išvyko 4 579, 1971 m. – 5 590 asmenų³². *Perestroikos* sąlygomis atšaukus keliaujančių į Vakarus iš Sovietų Lietuvos Respublikos apribojimus, išvykstančiųjų srautai kasmet padidėdavo iki 5 kartų, 1988 m. iš LSSR į keliones išvyko apie 70 000 asmenų³³.

Lietuvos klausytojų apklausų analizė, atlikta LER/LR analitiku, sumodeliavo Sovietų Lietuvos radijo klausytojo paveikslą. Pagal apklausų rezultatus, 46 % apklaustų Lietuvos gyventojų turėjo aukštąjį arba universitetinį išsilavinimą (31 % apklaustųjų turėjo aukštesnįjį, 23 % – vidurinį išsilavinimą)³⁴. Užsienio radijo klausytojų Lietuvoje profesinis pasiskirstymas buvo įvairus: inžinieriai, mokytojai, žurnalistai, bibliotekininkai, rašytojai, traktorininkai, staliai, namų šeimininkės ir kt. Apklauso liudijo, kad dominuojanti Vakarų radijo auditorijos dalis buvo inteligentija – būtent ta visuomenės dalis, kuri stūmė į priekį „gyventojų intelektualinę evoliuciją“. Iš Vakarų „priešiškais balsais“ perduodama informacija, vėliau perimama būtent šios sovietinės visuomenės dalies, potencialiai grėsė visos sovietinės ideologijos moralės išlaikymui ir palaiptams galėjo atvesti į Sovietų Sąjungos subyrėjimą³⁵. Asmenų iš Lietuvos apklausos, kuriomis disponavo

³⁰ E. Parta, 2011, p. 107.

³¹ E. Parta, 2007, p. 3.

³² A. Anušauskas, 2008, p. 71.

³³ LSSR KGB 2-os valdybos 1989 m. rugpjūčio 2 d. pažyma apie asmenų išvykimą į užsienį „perestroikos“ sąlygomis, 1989-08-02, in: LYA, f. K-11, ap. 2, b. 231, l. 42–46.

³⁴ Statistika, gauta iš Sovietų Lietuvos gyventojų 1967–1989 m. apklausų ataskaitų, atlikta autoriaus, publikuota: Inga Zakšauskienė, *Vakarų radijo transliacijos į Sovietinę Lietuvą 1950–1990 m.*, Vilniaus universitetas, 2015.

³⁵ A. Weiner, 2010, p. 301.

LER/LR auditorijos tyrimų departamentas, neatskleidė aiškių Vakarų radijo klausytojų amžiaus grupių tendencijų. Neapibrėžta situacija dėl amžiaus grupių susidarė dėl taikytų informacijos rinkimo metodų. Visų pirma, iš Sovietų Sąjungos į kapitalistines šalis daugiausia vykdavo 30–49 metų vyrai, miesto gyventojai, komunistų partijos nariai³⁶. Jaunuoliai, kurie faktiškai neturėjo galimybės išvykti į užsienį, į apklausas nepateko, dėl to auditorijos amžius buvo nustatytas neteisingai ir neatspindėjo realios situacijos sovietinėje Lietuvoje³⁷. Ne mažiau svarbus faktas, kad galimybę keliauti į Vakarus turėjo lojalumą sovietiniam režimui išreiškę asmenys, o tai jau savaime suponavo tam tikrą palankų požiūrį į socialistinę sistemą bei nusistatymą prieš Vakarų radijo transliacijas. Būtent faktas, kad šita kategorija asmenų, kurie turėtų būti itin lojalūs sovietiniam režimui, ir leisdavosi į kontaktus su vakariečiais savo turistinių kelionių metu ir, maža to, kritiškai atsiliepdavo apie sovietų valdžią sovietinėje Lietuvoje, liudija, kad sovietinės indoktrinacijos sistemoje būta spragų.

Nors tikslinės klausytojų iš Sovietų Lietuvos apklauso, vykdytos septintajame–aštuntajame dešimtmeciuose, dėl per mažos tyrimui apimties ir negalėjo suteikti patikimų duomenų apie Vakarų radijo auditorijos dydį bei segmentus, atskleidė dažnai netikėtą naudingą informaciją apie klausytojų įpročius, pavyzdžiui, kolektyvinį užsienio radijo klausymą gamyklos ceche³⁸. Pirmosios sovietinių turistų iš Lietuvos apklauso taip pat atskleidė, kad didžiausia JAV radijo stočių auditorijos dalis buvo būtent ta karta, kuri dar prisiminė nepriklausomos Lietuvos laikotarpį, išgyveno priverstinę sovietų valdžios okupaciją, režimo vykdytas represijas ir gyventojų žemių nusavinimą³⁹.

1961–1972 m. Laisvės radijo Auditorijos tyrimų skyrius Vakaruose apklausė beveik šimtą asmenų iš Sovietų Lietuvos. Pagrindiniais respondentais tapo emigravę žydai, repatrijavę vokiečiai ir kiti asmenys, turėję galimybę išvykti į vadinamąsias kapitalistines šalis, komunistų partijos nariai, karininkai, sportininkai, žurnalistai. Pagrindiniai klausimai, užduodami respondentams, turėjo suteikti informacijos apie klausytojo amžių, išsilavinimą, veiklą, užsienio radijo stočių klausymo vietą, klausymo dažnumą bei radijo signalo slopinimo sąlygas. Vėlesniais dešimtmečiais, ypač devintajame, didėjant turizmo iš Sovietų Sąjungos srautams, pagrindine respondentų grupe apklausose tapo sovietiniai turistai, į galimybę juos apklausti orientavosi ir visa Auditorijos tyrimų skyriaus veikla⁴⁰.

Pirmieji asmenų iš Sovietų Lietuvos liudijimai 1961–1962 m. atskleidė, kad gyventojai klausėsi Vakarų radijo stočių, tačiau vengdavo tai pripažinti ir aptarti⁴¹. Atsargų ir beveik slaptą klausymą minėjo ir 1966 m. Vakaruose apklausti asmenys iš Sovietų Lietuvos, teigdami, kad laikėsi nerašyto susitarimo neklausti, iš kur pašnekovas sužinojo vieną ar

³⁶ G. Parta, J. C. Klensin, I. S. Pool, 1982, p. 584.

³⁷ Laisvės radijo duomenys apie Vakarų radijo auditorijos amžių sovietinėje Lietuvoje neatitiko KGB ataskaitose pateikiamos informacijos, kad dominuojanti „priešikų balsų“ klausytojų grupė buvo jaunimas. Statistinis neatitikimas susidarė dėl ribotų jaunimo galimybių išvykti iš Sovietų Sąjungos, o tai iškreipė Vakaruose atliekamų sovietinių gyventojų apklausų imtį. Nepaisant šio fakto, radijo stočių vadovybė disponavo informacija, kad jaunimas buvo aktyvus radijo programų klausytojas, ypač pramoginių muzikinių laidų.

³⁸ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaitos, Nr. 6 – 68, 1968-01-10, in: HIA, b. 564. b.1.

³⁹ A. Weiner, 2010, p. 299.

⁴⁰ E. Parta, 2011, p. 107.

⁴¹ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita, Nr. 153 – 61, 1961-12-22, in: HIA, 563.1.

kitą naujieną⁴². Plačiai tarp vietos gyventojų paplitęs Vakarų radijo stočių klausymas buvo papildomas pasikeitimu informacija iš lūpų į lūpas. Aptikus, kad keliasdešimt kilometrų nuo didžiųjų Lietuvos miestų radijo signalo slopinimas beveik neveikia, paplito radijo imtuvų „Spidola“ klausymas vakarais kolektyviniuose soduose, kur buvo geras radijo laidų girdimumas⁴³. Daugiausia respondentai ankstyvosiose apklausose, atliktose Vakaruose, skundėsi žemu pragyvenimo lygiu sovietinėje Lietuvoje, mažais atlyginimais bei maisto produktų stygiumi⁴⁴. Pavyzdžiui, vienas respondentas, dirbęs sovietiniame kolūkyje, jį kalbinusiam auditorijų tyrimų specialistui pasakojo, kad žmonės sovietinėje Lietuvoje, norėdami išgyventi, buvo priversti vogti bulves ir kitą maistą iš kolūkių⁴⁵.

Kur kas atviriau prisipažino klausę „priešišku“ radijo balsų ir dalijęsi išgirstomis naujienomis su pažįstamais respondentai, apklausiami nuo 1967 m. pabaigos⁴⁶. Keturiasdešimtmetė rusų kalbos mokytoja, nuolat klausiusi Laisvės radijo laidų rusų kalba, teigė, jog Vakarų radijo stočių transliacijų klausė visi kolegos, dirbę su ja institute, net dvylika iš jų klausėsi reguliariai⁴⁷, darbo vietoje⁴⁸. Laisvės radijo laidų klausymą kaip masinį reiškinį, paplitusį tarp Vilniaus universiteto studentų, paminėjo ir mergina, repatrijavusi iš Lietuvos į Izraelį. Ji užsiminė apie draugus, kurie ne tik dalijosi Jungtinėse Valstijose išleista draudžiama literatūra, bet ir reguliariai klausė Laisvės radijo laidų rusų kalba⁴⁹. Didžioji dalis apklaustųjų, įvertindami Vakarų radijo klausymosi įpročius, minėjo klausęsi su šeima ir draugais, kaimynais⁵⁰. Vokietis repatriantas, iki tol dirbęs sunkvežimio vairuotoju Virbalyje, teigė, kad 80 % Sovietų Sąjungos gyventojų klausė Laisvės radijo, nes taip buvo galima išgirsti teisybę, kurią nuo savo gyventojų slėpė sovietinė valdžia⁵¹.

Sovietų Lietuvos klausytojų apklausos Vakaruose atskleidė didelę nacionalinio elemento svarbą vietos gyventojams. Respondentai skundėsi transliacijų lietuvių kalba nebuvimu, tai traktavo kaip faktą, kad Lietuvos visuomenė Jungtinėms Valstijoms nerūpi⁵². Tekstilės inžinierius, komunistų partijos narys, į Vakarus atvykęs įgyvendinti sovietinių statybų projekto, kategoriškai pasisakė apie lietuvių kultūros viršenybę virš rusiškosios, pabrėždamas, kad Lietuva niekada netaps Rusijos provincija, nes turi savo kultūrą, kuri yra aukštesnėje moralinėje plokštumoje nei brolių rusų⁵³. Nacionalistinėmis nuotaikomis dalijosi ir aukštas valstybines pareigas einantis komunistų partijos narys, tvirtinęs, jog Vilniuje visi klausėsi užsienio radijo transliacijų. Įvertindamas gyvenimą sovietinėje Lietuvoje responden-

⁴² Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaitos, Nr. 43 – 66, 1966-05-17, in: HIA, 563.8; Nr. 7 – 67, 1967-01-31, in: HIA, b. 563.9.

⁴³ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaitos, Nr. 43 – 66, 1966-05-17, in: HIA, 563.8; Nr. 7 – 67, 1967-05-31, in: HIA, 563.9.

⁴⁴ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaitos, Nr. 154 – 61, 1961-12-21, in: HIA, 563.1; Nr. 140 – 62, 1962-11-28, *ibid.*, 563.3.

⁴⁵ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita, Nr. 140 – 62, 1962-11-28, in: HIA, 563.3.

⁴⁶ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita, Nr. 216 – 67, 1967-11-27, in: HIA, 564.1.

⁴⁷ Reguliarus klausymas apklausose apibrėžtas – nuolat, kartą per savaitę.

⁴⁸ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita (TALR), Nr. 238-67, 1967-10-20, in: HIA, 564. b.1.

⁴⁹ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaitos, Nr. 272 – 67, 1967-11-28, #295 – 67, 1967-12-20, in: HIA, 564. b.1.

⁵⁰ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaitos, Nr. 6 – 68, 1968-01-10, in: HIA, b. 564. b.1.

⁵¹ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaitos, Nr. 3 – 68, 1968-01-08, in: HIA, b. 564. b.1

⁵² Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaitos, Nr. 10 – 67, 1967-04-25 in: HIA, b. 564. b.1.

⁵³ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita, Nr. 172 – 67, 1967-07-14, in: HIA, b. 564. b.1.

tas pripažino, kad nacionalizmas labai išplitęs tarp gyventojų, stimuliuojamas aukštesnio pragyvenimo ir kultūrinio lygio, palyginti su kitais SSRS regionais. Pagrindinėmis aukštesnio pragyvenimo standarto priežastimis keliautojas iš Sovietų Lietuvos nurodė didelį lietuvių darbštumą ir turėtą aukštesnį pragyvenimo lygį iki, kaip jis sakė, „revoliucijos“⁵⁴. Nacionalistinės nuotaikos tarp Sovietų Lietuvos klausytojų pasireiškė ir priekaištais, kad Laisvės radijas netransliavo laidų lietuvių kalba⁵⁵. Kitas respondentas, lietuvių rašytojas, komunistų partijos narys, išreiškęs palankų požiūrį į sovietinį režimą Lietuvoje, teigė, jog visi jo pažįstami Sovietų Sąjungoje laisvai klausėsi Vakarų radijo stočių ir savo aplinkoje diskutuodavo aptardami išgirstą informaciją⁵⁶. Turint omenyje respondento išreikštą palankumą sovietiniam režimui, liudijimai apie atvirą „priešiško balsų“ klausymą sovietinėje visuomenėje galėjo būti tikslingai perdėti, taip siekiant Vakaruose sutikto pašnekovo akyse sušvelninti režimo vykdomą gyventojų kontrolę Sovietų Sąjungoje.

Užsienio radijo transliacijų sovietinėje Lietuvoje klausė ne tik komunistų partijos nariai ir valstybės aparato darbuotojai. Su visu kolektyvu tarnybos metu prisipažino klausęs ir sovietų kariuomenės vadas, paaiškinęs, kad, siekdami numalšinti nuobodulį, su kolegomis net rengė konkursus, kas tiksliau nustatys Vakarų radijo transliacijų dažnį. Sovietų kariuomenės kapitonas buvo palankiai nusiteikęs Laisvės radijo transliacijų atžvilgiu, ypač vertino radijo stotį už karines laidas, kurios, nors dažniausiai ir būdavo priešiškos sovietiniams interesams, buvo logiškai pagrįstos bei informatyvios⁵⁷. Vakarų radijo transliacijų prisipažino klausėsi ir lietuviai, tarnavę sovietinėje kariuomenėje, grupėmis pasislėpę „raudonajame kampelyje“, nepaisydami vado įspėjimų to nedaryti⁵⁸. Komunistų partijos narių ir sovietų kariuomenės karininkų polinkis klausyti, taip pat teigiamas „priešiškais balsais“ perduodamos informacijos vertinimas liudija susidomėjimą priešinga sovietinei ideologija ir ideologinės indoktrinacijos trūkumus, paplitusius tose institucijose, kurios turėjo būti atsakingos už ideologijos įgyvendinimą. Asmenys, turėję būti sovietinės ideologijos prievaizdais bei skleidėjais, savo iniciatyva ieškojo galimybių susipažinti su priešiškos pasaulėžiūros radijo stočių platinamomis vertybėmis. Sovietinės nomenklatūros ir karininkijos atstovų liudijimai, kontaktavimas su vakariečiais turistinių kelionių metu ir prisipažinimas, kad nuolat klausėsi „priešiško“ balsų transliacijų ir netgi palankiai jas vertino, liudija, jog sovietinės saugumo sistemos kardamosios priemonės nebuvo veiksmingos.

Sovietų Lietuvos gyventojai pagal auditorijos apklausas Laisvės radijo ir „Amerikos balso“ laidų klausė siekdami gauti informacijos apie pasaulio įvykius, kuri, palyginti su teikta sovietinės žiniasklaidos, buvo savalaikiškesnė ir objektyvesnė. Didžiausią susidomėjimą kėlė radijo laidose nušviečiami įvykiai Vengrijoje, Čekoslovakijoje, Vietname, kuriuos vengė nušviesti sovietinė spauda ir radijas⁵⁹. Antrą vietą pagal klausomumą užėmė savilaidos leidinių ištraukų skaitymas, o tai gerokai padidino JAV radijo stočių

⁵⁴ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita, Nr. 72 – 69, 1969-04-17, in: HIA, 564. b. 4.

⁵⁵ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita, Nr. 4 – 73. Tikslinės teritorijos klausytojų liudijimų 1973 m. vasario mėnesiui santrauka. 1973-07-12, in: HIA, b. 565, b. 1, p. 12.

⁵⁶ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita, Nr. 314 – 67, 1967-12-29, in: HIA, b. 564. b. 1.

⁵⁷ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita, Nr. 101 – 72, 1972-10-04, in: HIA, b. 564. b. 1.

⁵⁸ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita, Nr. 140 – 62, 1962-11-28, in: HIA, 563.3.

⁵⁹ Tikslinės klausytojų ataskaitos: Nr. 3 – 68, 1968 m. sausio 8 d., Nr. 72 – 69, 1969-04-17, in: HIA, b. 564.

auditoriją (ypač A. Solženycino kūriniai, ištraukų iš Svetlanos Alilujevos atsiminimų skaitymas) bei kultūrinės laidos, ekonominės situacijos Sovietų Sąjungoje apžvalgos.

Nors užsienio radijo stočių transliacijos dėl transliuojamo laidų turinio sovietinės valdžios buvo slopinamos, Lietuvos gyventojai pasirinkdavo laiką naktimis arba ankstyvais rytais, kai radijo signalas buvo geriausias, ir, nepaisydami trikdžių bei siunčiamo triukšmo (Laisvės radijas kaip juodosios propagandos radijo stotis buvo slopinama triukšmu), reguliariai klausydavosi „Amerikos balso“ bei Laisvės radijo laidų lietuvių ir rusų kalbomis. Pavyzdžiui, Vakaruose apklaustas dantų gydytojas, klausęs radijo laidų Kaune, skųsdamasis radijo signalo trukdžiais, išvardijo net keletą plačiai sovietinėje Lietuvoje paplitusių būdų pagerinti technines radijo stočių klausymosi namuose galimybes. Vienas iš taikytų metodų buvo nutiesti įžeminimo laidą iš radijo imtuvo į indą su vandeniu, kuriame buvo elektrodas. Taip pat radijo imtuvai „Spidola“ galėjo būti techniškai patobulinami taip, kad imtų aukštesnius radijo dažnius. Už tokį radijo įrangos „patobulinimą“ net buvo nustatytas 15 rublių tarifas⁶⁰. Sovietų Lietuvos gyventojų apklausos, atliktos 1967–1972 m., nors ir pasižymėjo pernelyg mažu respondentų skaičiumi, nepakankamu išvadoms apie auditorijos dydžius ir segmentus daryti, atskleidė gyventojų nuostatas reguliariai, tikslingai klausytis Vakarų radijo transliacijų, laukti „nepatogaus“ vėlyvo nakties laiko, kai radijo laidos buvo geriausiai girdimos, dalytis išgirsta informacija su kaimynais bei kolegomis. Respondentų liudytas klausymosi paplitimo masiškumas dėl SSRS teritorijoje iki septintojo dešimtmečio pabaigos vykdytų gyventojų apklausų negali būti tiksliai apibrėžtas ir prognozuojamas, tačiau net ir negausi visuomenės grupė, turėjusi būti ištikima Sovietų Sąjungos ideologijai ir tuo pat metu atvira informacijai iš Vakarų, dar kartą liudija sisteminės režimo klaidas vykdant gyventojų ideologinį ugdymą.

Lietuvos auditorijos analizė: aprėpties potencialas ir lojalumas vakarietiškomis vertybėms

Sovietų Lietuvos gyventojų grupė, kuriai buvo leista keliauti į Vakarus, buvo demografiškai ir ideologiškai iškreipta, dėl to neleido Vakarų radijo transliuotojams daryti realių prognozių ir sovietinės auditorijos vertinimų. Siekiant nustatyti realistinį SSRS gyventojų ir potencialių užsienio radijo klausytojų paveikslą, JAV mokslininkams, dirbusiems su auditorijos tyrimais, reikėjo surasti naujų metodų sovietinės auditorijos aprėptį analizuoti. Pasitelkus Masačusetso technologijos instituto sukurtą sudėtingą žiniasklaidos komunikacijos (angl. *mass media communication*) kompiuterinės simuliacijos modelį, 1972–1990 m. buvo atliktos ir išanalizuotos daugiau nei 50 000 asmenų iš Sovietų Sąjungos apklausos⁶¹.

Naujai įdiegti statistiniai auditorijos vertinimo metodai buvo pritaikyti ir Sovietų Lietuvos auditorijai, tačiau asmenų, keliaujančių į Vakarus, skaičius ir toliau buvo ribotas, o tai nulėmė ir palyginti mažą bendrą apklaustų respondentų iš Lietuvos skaičių. Taip jau sutapo, kad 1972 m. prasidėjo masinė žydų emigracija iš Sovietų Lietuvos, o Laisvės radijo

⁶⁰ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita Nr. 270 – 69, 1969-11-18, in: HIA, 564.4.

⁶¹ Cold War Broadcasting, 2010, p. 68.

analitikai ir Masačusetso technologijų institutas įdiegė naują auditorijos tyrimų metodiką, leidusią apklausti daugiau turistų ir gauti papildomos informacijos apie anksčiau nežinomą Sovietų Lietuvos užsienio radijo transliacijų auditoriją. Taikydamas šią metodiką, Auditorijos tyrimų ir programų įvertinimo departamentas klausytojų apklausas, kaip bendro pobūdžio statistinę informaciją, suvedavo į skaičiavimo sistemą. Ataskaitų formatas buvo supaprastintas, schematizuotas⁶², dėl to neliko vietos platesniems respondentų pasisakymams apie Vakarų radijo klausymo įpročius, kaip ankstesnėje apklausos formoje. 1972 m. pasikeitusioje sovietinių turistų apklausos formoje buvo pildomi numatyti laukai, nurodant respondentų veiklos pobūdį, amžių, lytį, gyvenamąją vietą, tautybę, išsilavinimą, asmenų, klaususių Vakarų radijo transliacijų kartu su apklausiamuoju, skaičių, kokia kalba, dažnumu buvo klausoma, respondento nusistatymas radijo transliacijų atžvilgiu, klausymo sąlygos, radijo bangų slopinimo stiprumas, kokio tipo laidos labiau klausomos. Taigi naujojo tipo ataskaitose neliko asmeniškumų, apklausos įgavo griežtą formą, išgryninant duomenis, būtinus auditorijos apimčiai ir segmentams tirti.

Pirmoji konkrečiai Baltijos šalių auditorijai skirta analizė taikant naująjį statistinį metodą buvo atlikta LER/LR užklausimu prieš inicijuojant Laisvės radijo transliacijas lietuvių kalba 1974 m. spalį⁶³. Atliktas tyrimas, kuris visas tris Baltijos šalis traktavo kaip vieną vienetą, parodė, kad LER/LR auditorija šiose respublikose buvo gerokai mažesnė nei kitose SSRS dalyse, nes laidos nebuvo transliuojamos gyventojų gimtosiomis kalbomis ir radijo laidų turinys buvo artimesnis rusiškajai auditorijai nei Baltijos šalių. Reguliariai klausantieji užsienio radijo transliacijų siekė pirmiausia išgirsti pasaulio naujienas, išklausyti politinę įvykių analizę ir sužinoti apie gyvenimą Vakaruose. Gerokai mažiau dėmesio susilaukdavo savilaidos kūrinių skaitymas bei techninės ir (ar) ekonominės naujienos. Baltijos šalių auditorija rodė išskirtinį, daugiau nei du kartus didesnį susidomėjimą politinės analizės laidomis nei kiti Sovietų Sąjungos regionai⁶⁴. Didelis susidomėjimas politiniais įvykiais, apie kuriuos informacija buvo perduodama užsienio radijo bangomis, ir tų įvykių interpretacijomis liudijo, jog vakarinio Sovietų Sąjungos regiono gyventojai buvo istoriškai sąmoningesni ir labiau politiškai išprusę nei kiti Sąjungos regionai. Tam tikrą vaidmenį susiformuojant politiniam sovietinių Baltijos šalių gyventojų aktyvumui galėjo suvaidinti ir valstybės praradimo bei atkūrimo jausmai bei norai. Stebėdami geopolitines tendencijas, jie galėjo matyti Sovietų Sąjungos kaip sistemos trūkumus, imti juos kritiškai vertinti. Dar viena Baltijos šalių, ypač Lietuvos, ypatybė – didesnis nei kitų SSRS regionų susidomėjimas laidomis apie gyvenimą Vakaruose⁶⁵. Norą sužinoti, kaip gyveno lietuviai užsienyje,

⁶² Ankstesnio tipo tikslinės teritorijos klausytojų apklausos ataskaitose laisva forma buvo atpasakojamas visas pokalbis su respondentu. Nuo 1973 m. Auditorijos tyrimų ir nuomonės įvertinimo departamento įdiegtoje formoje buvo pildomi specialūs laukeliai. Taigi apklausos įgavo griežtą formą, taip palengvindamos duomenų surinkimą ir tolesnę analizę.

⁶³ LER/LR Žiniasklaidos ir nuomonės tyrimų instituto direktoriaus G. Partos 1974 m. spalio 22 d. raštas politikos formavimo skyriaus vadovei K. Dupuy „Dėl „Laisvės radijo“ ir Vakarų radijo transliacijų į Baltijos sąjungos respublikas“, HIA, b. 1673.7.

⁶⁴ Laisvės radijo Sovietinio regiono auditorijos ir nuomonės tyrimų departamento studija „Laisvės radijas ir Vakarų transliacijos į Baltijos sąjungos respublikas“, in: HIA, b. 1673.7, l. 4.

⁶⁵ Laisvės radijo Sovietinio regiono auditorijos ir nuomonės tyrimų departamento studija „Laisvės radijas ir Vakarų transliacijos į Baltijos sąjungos respublikas“, in: HIA, b. 1673.7, l. 5.

nulėmė išeivių, gyvenusių Jungtinėse Valstijose, mastas, kai kiekvienas Lietuvos gyventojas turėjo giminaičių, su kuriais dėl režimo vykdomos politikos negalėjo palaikyti jokių ryšių. Ryšiai su Vakaruose gyvenusiais giminaičiais taip pat buvo didelė kliūtis siekiant gauti leidimą keliauti į Vakarus, todėl šių asmenų galimybės išvykti buvo smarkiai apribotos. Faktas, kad vis dėlto, nepaisant valstybės saugumo bei komunistų partijos organų dalyvavimo tikrinant asmenis, prašiusius leidimo išvykti, šiems pavykdavo tai padaryti, liudija buvus tam tikrų atrankos sistemos spragų.

Auditorijų analizės departamento ataskaitose išryškėjęs menkas jaunimo susidomėjimas užsienio radijo laidomis buvo nulemtas duomenų rinkimo metodologijos trūkumo – jaunimas paprastai negalėjo išvykti į kapitalistines šalis, dėl to jie nepateko į Vakaruose apklaustų asmenų iš Baltijos šalių statistinę imtį.

1982 m. sovietinės auditorijos analizės departamentas Vakaruose apklausė 34 lietuvių tautybės Sovietų Sąjungos piliečius apie Vakarų radijo klausymo įpročius. Lietuvos klausytojai kaip pagrindinę užsienio radijo klausymo priežastį įvardijo siekį gauti informaciją, kurią sovietiniai šaltiniai slėpė. Antroji dominuojanti priežastis jungtis radijo imtuvus buvo patikrinti sovietiniais kanalais transliuojamos informacijos teisingumą. Ir toliau sovietinių turistų iš Lietuvos ataskaitose dominavo domėjimasis programomis, suteikiančiomis žinių apie įvykius SSRS viduje, bei naujienų ir politikos analitinės programos. Apklausų duomenų buvo per mažai, kad būtų galima nustatyti užsienio radijo auditorijos reitingus kiekvienai Baltijos šaliai, analitinės išvados apie auditorijas buvo pateikiamos vėlgi visam regionui. Šios išvados liudijo, kad Baltijos šalyse užsienio radijo laidų gimtosiomis kalbomis klausė 60 % regiono gyventojų⁶⁶. Pagal atskirų asmenų iš Sovietų Lietuvos apklausų protokolus, kuriuos LER/LR Auditorijos tyrimų skyrius paskelbdavo kaip priedą, matyti tarp klausytojų paplitusi tendencija klausyti radijo laidų reguliariai, tiksliai žinant, kokios laidos labiausiai domina ir ką norima sužinoti. Vakarų radijo klausymas respondento net buvo įvardytas „natūralia būseną“⁶⁷. Užsienio radijo turinys Lietuvos klausytojų būdavo kritikuojamas dėl nepakankamo objektyvumo, kartais pernelyg griežtų pasisakymų ir pasitaikiusių netikslumų transliacijose. Klausytojų Lietuvoje kritiškai buvo sutiktos laidos, kuriose kalbinti emigrantai iš SSRS, – jie, respondentų manymu, galėjo būti įdomūs tik vakariečiams, o sovietiniam žmogui jie neturėjo ką pasakyti, nes sovietinę realybę jis ir taip buvo perpratęs⁶⁸.

1980–1986 m. sovietinio regiono auditorijos ir nuomonės tyrimų departamentas apklausė 496 turistus iš Lietuvos, laikinai atvykusius į Vakarus. Surinktais duomenimis, du trečdaliai apklaustųjų reguliariai klausėsi Vakarų radijo stočių. Pagal auditorijos apimtis sovietinėje Lietuvoje jos gyventojai buvo didžiausi Vakarų radijo stočių programų klausytojai Sovietų Sąjungoje⁶⁹. 1985 m. Vakaruose buvo apklausti 96 lietuvių tautybės turistai iš Sovietų Lietuvos, iš kurių 70 (73 %) teigė klausantys Vakarų radijo transliacijų reguliariai.

⁶⁶ Laisvės radijo lietuvių kalbos tarnybos auditorijos analizės santrauka, 1982, in: HIA, b. 462.1.

⁶⁷ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita Nr. 15294, 1983, in: HIA, b. 462.1. l. 19.

⁶⁸ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita Nr. 15294, 1983, in: HIA, b. 462.1, p. 27.

⁶⁹ Kathy Mihalisko raštas LER/LR Sovietinio regiono auditorijos ir nuomonės tyrimų departamento direktoriui Eugene'ui Partai „Dėl klausytojų duomenų ir auditorijos požiūrio į lietuvių kalbos tarnybą“, 1987-01-07, in: HIA, b. 462. 2.

1986 m. lietuvių respondentų atsakymuose išryškėjo nauja tendencija – net viena trečioji užsienio radijo klausytojų teigė klausę radijo laidų ne tik dėl informacijos, bet ir norėdami gauti moralinį tautiečių, gyvenusių Vakaruose, palaikymą⁷⁰. Auditorijų analizės departamento teigimu, nė viena kita Sovietų Sąjungos tautybė, klausiusi užsienio radijo transliacijų, neakcentavo moralinio palaikymo kaip radijo klausymo priežasties. Skirtingos Sovietų Lietuvos auditorijos tendencijos nei likusioje Sovietų Sąjungoje ir toliau pasireiškė klausytojų preferencijose laidų turiniui – tolygiai su pasaulio naujienomis ir įvykių Sovietų Sąjungoje apžvalgomis lietuvių klausytojai jungėsi užsienio radijo stotis, domėdamiesi gyvenimo Vakaruose ypatybėmis ir siekdami išgirsti politinius komentarus⁷¹. Didesnis lietuvių susidomėjimas politiniais įvykiais bei komentarais liudija, kad Lietuvos gyventojai domėjosi tarptautiniais įvykiais, aktyviai sekė ir lygino pateikiamą informaciją su gaunama sovietiniais žiniasklaidos kanalais. Vienoje iš apklausų, atliktų vėlyvaisiais sovietinio laikotarpio metais, kultūros darbuotoju prisistatęs asmuo teigė, kad užsienio radijas buvo vienintelis jo informacijos šaltinis, ir pripažino, jog, nors kai kurie pareiškimai galėjo būti traktuojami kaip propaganda, jis buvo linkęs tai laikyti „teigiama propaganda“, kuri jam atskleidė gyvenimo Vakaruose pranašumus, palyginti su Sovietų Sąjunga⁷². Kitas apklaustasis, valstybės tarnautojas, džiaugėsi, kad kai kurios užsienio radijo stotys palaiko nepriklausomą Lietuvą⁷³.

M. Gorbačiovo pradėtos *perestroikos* ir *glasnost* politikos fone tolesnės klausytojų iš Sovietų Lietuvos apklausos atskleidė vis labiau plintančias nacionalistines nuotaikas ir laisvos Lietuvos idėjos eskalavimą⁷⁴. Užsienio radijo stočių transliacijos lietuvių kalba susilaukė ypač daug klausytojų simpatijų už laidose pateikiamą informaciją apie įvykius Lietuvoje. Dažnas respondentas apklausoje akcentavo Lietuvos, kuri dėl istorinės neteisybės pateko į Sovietų Sąjungos nelaisvę, priklausomybę Vakarų pasaulio šalims⁷⁵.

1988–1989 m. gerokai padidėjęs Vakaruose apklausiamų Sovietų Sąjungos užsienio radijo klausytojų skaičius (5 233 respondentai 1988 m., 4 593 – 1989 m.) pasiekė lygį, leidusį pagerinti auditorijos analizės metodologiją ir išvesti apskaičiavimus skirtingiems SSRS regionams⁷⁶. Bendrame Sovietų Sąjungos užsienio radijo klausytojų fone Lietuva (ir kitos Baltijos šalys) išsiskyrė aukštesniais nei vidurkis užsienio radijo stočių klausymo įpročiais. Didesnes radijo auditorijas nei tautiškai angažuotas Baltijos regionas Sovietų Sąjungoje turėjo tik politiškai aktyviausi centrai Maskva ir Leningradas (įskaitant ir sritis).

⁷⁰ Kathy Mihalisko raštas LER/LR Sovietinio regiono auditorijos ir nuomonės tyrimų departamento direktoriui Eugene'ui Partai „Dėl klausytojų duomenų ir auditorijos požiūrio į lietuvių kalbos tarnybą“, 1987-01-07, in: HIA, b. 462. 2.

⁷¹ Nationality listener report, RFE Baltic service, 1985, NLR 3 – 86, 1986 m. birželis, in: HIA, 462. 2, l. 24.

⁷² Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita Nr. 22518, 1985 m. Nationality listener report, RFE Baltic service (1985 data), NLR 3 – 86, 1986 m. birželis, in: HIA, 462. 2, p. 29.

⁷³ Tikslinės teritorijos klausytojų ataskaita Nr. 21912, 1985 m. Nationality listener report, RFE Baltic service (1985 data), NLR 3 – 86, 1986 m. birželis, in: HIA, 462. 2, p. 29.

⁷⁴ Kathy Mihalisko 1988 m. vasario 22 d. raštas LER/LR Sovietinio regiono auditorijos ir nuomonės tyrimų departamento direktoriui Eugene'ui Partai, „Lietuvių klausytojų duomenys, sausis–spalis, 1987 m.“, in: HIA, 462. 2.

⁷⁵ Kathy Mihalisko 1988 m. vasario 22 d. raštas LER/LR Sovietinio regiono auditorijos ir nuomonės tyrimų departamento direktoriui Eugene'ui Partai, „Lietuvių klausytojų duomenys, sausis–spalis, 1987 m.“, in: HIA, b. 462. 2.

⁷⁶ G. Parta, 2007, p. 19.

Kiek mažesni nei Baltijos šalyse užsienio radijo klausytojų skaičiai užfiksuoti Ukrainoje ir Kaukazo respublikose, kuriose taip pat didelę reikšmę turėjo nacionalinis elementas⁷⁷.

Išvados

Nepaisant SSKP ir KGB sukurto išvykų iš Sovietų Sąjungos kontrolės mechanizmo, už Sąjungos ribų vykdyti totalinę kontrolę buvo neįmanoma, išvengti vakariečių kontaktų su sovietiniais turistais taip pat. Svarbią reikšmę turėjo ideologinis veiksnys – nors išvykos maršrutas, objektų parinkimas, kolektyvinių renginių, kuriuose dalyvavo sovietiniai turistai, tikslingas parinkimas turėjo formuoti / patvirtinti keliaujančiųjų neigiamą požiūrį į Vakarų bei kapitalistinės santvarkos pasiekimus, Sovietų Sąjungos gyventojai, pervažiavę SSRS sieną, patekdavo į visiškai kitą pasaulį. Nors sovietiniai turistai ir neturėjo galimybės laisvai judėti, bendrauti, supančio pasaulio emocinio suvokimo sovietinė sistema kontroliuoti negalėjo. Tai paaiškina, kodėl Vakaruose atliktose apklausose daugėjo negatyvių pasisakymų apie sovietinę santvarką, ypač nuo 1978 m., kai SSRS gilėjo ekonomikos krizė, privedusi prie pastovaus maisto prekių trūkumo respublikose.

Daugėjant turistų iš Sovietų Sąjungos išvykų į kapitalistines šalis, LER/LR auditorijų tyrimų departamentas patobulino duomenų apie Sovietų Sąjungos užsienio radijo auditoriją rinkimo ir sisteminimo metodiką. Kombinuojant Vakarų Europos šalyse įsteigtų sociologinių institutų tinklo vykdytas keliaujančiųjų iš SSRS asmenų apklausas su tuo metu pažangiausia kompiuterinės simuliacijos programa, buvo gaunami duomenys apie užsienio radijo auditorijos SSRS dydį, sudėtį ir klausymo įpročius.

Lietuvos klausytojai kaip pagrindinę užsienio radijo klausymo priežastį nurodė sieki gauti informaciją, kurią sovietiniai šaltiniai slėpė. Antroji dominuojanti priežastis jungtis radijo imtuvus buvo patikrinti sovietiniais kanalais transliuojamos informacijos teisingumą. Ir toliau sovietinių turistų iš Lietuvos ataskaitose dominavo domėjimasis programomis, suteikiančiomis žinių apie įvykius SSRS viduje bei naujienų ir politikos analitinės programos. Surinktais duomenimis, du trečdaliai apklaustųjų reguliariai klausėsi Vakarų radijo stočių. Pagal auditorijos apimtį, sovietinės Lietuvos gyventojai buvo didžiausi Vakarų radijo stočių programų vartotojai Sovietų Sąjungoje.

Bibliografija

- Anušauskas A., 2008 – Arvydas Anušauskas, *KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius: Asociacija „Atvažiavo meška“, 2008.
- Babiracki P., Zimmer K., 2014 – Patryk Babiracki, Kenyone Zimmer, *Cold War Crossings: International Travel and Exchange across the Soviet Block, 1940s–1960s*, Texas, 2014, <<https://doi.org/10.1093/ahr/120.1.383b>>.
- Bagušauskas J. R., 2001 – Juozapas Romualdas Bagušauskas, „Užsienio radijo laidos tautos kovoje dėl laisvės sovietinio režimo metais“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 2 (10), p. 62–91.
- Cold War Broadcasting Impact, 2004 – *Cold War Broadcasting Impact: Report on a conference organized by the Hoover Institution and the Cold War International History Project of the Woodrow Wilson International Center for Scholars at Stanford University*, October 13–16, 2004.

⁷⁷ G. Parta, 2007, p. 20.

- Cold War Broadcasting, 2010 – *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*, Budapest: CEU Press, 2010.
- Cummings R. H., 2009 – Richard H. Cummings, *Cold War Radio. The Dangerous History of American Broadcasting in Europe, 1950–1989*, McFarland & Company Publishers, 2009, <https://doi.org/10.1162/jews_r_00031>.
- Johnson R., 2010 – Ross Johnson, *Radio Free Europe and Radio Liberty: The CIA Years and Beyond*, Stanford: Stanford University Press, 2010, <<https://doi.org/10.5612/slavicreview.71.1.0198>>.
- Light M. A., 2012 – Matthew A. Light, „What Does It Mean to Control Migration? Soviet Mobility Policies in Comparative Perspective“, in: *Law and Social Inquiry*, 2012, vol. 37, issue 2, <<https://doi.org/10.1111/lj.1747-4469.2012.01308.x>>.
- Mikkonen S., 2010 – Simo Mikkonen, „Radio Liberty – the Enemy within? The Dissemination of Western Values through us Cold War Broadcasts“, in: *Europe–Evropa. Cross-cultural Dialogues between the West, Russia, and Southeastern Europe*, Uppsala, 2010, p. 243–257.
- Orlov I., 2014 – Igor Orlov, „The Soviet Union outgoing Tourism in 1955–1985: Volume, Geography, Organizational Forms“, in: *National Research University Higher School of Economics Basic Research Program*, 2014, [interaktyvus], in: <<https://www.hse.ru/data/2014/04/29/1322754646/50HUM2014.pdf>>, [2019-04-11], <<https://doi.org/10.2139/ssrn.2430667>>.
- Osgood K. A., 2002 – Keneth A. Osgood, „Hearts and Minds. The Unconventional Cold War“, in: *Journal of Cold War Studies*, 2002, no. 2, <<https://doi.org/10.1162/152039702753649656>>.
- Parta E., 2007 – Eugene Parta, *Discovering the Hidden Listener. An Assesment of Radio Liberty and Western Broadcasting to the USSR during the Cold War*, Stanford University: Hoover Institution Press, 2007.
- Parta E., 2011 – Eugene Parta, „Audience Research in Extremis: Cold War Broadcasting in the USSR“, in: *Participations: Journal of Audiences and Reception Studies*, Oxford, 2011, vol. 8, <<https://doi.org/10.1177/009365082009004005>>.
- Parta E., Klensin J. C., Pool I. S., 1982 – Eugene Parta, J. C. Klensin, Ithiel Sola Pool, „The Shortwave Audience in the USSR: Methods for Improving the Estimates“, in: *Communication Research*, 1982, vol. 9, no. 4, p. 581–606.
- Weiner A., 2010 – Amir Weiner, „Foreign Media, the Soviet Western Frontier, and the Hungarian and Czechoslovak Crises“, in: A. Ross Johnson, R. Eugene Parta (eds.), *Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*, 2010, CEU.
- Zakšauskienė I., 2015 – Inga Zakšauskienė, *Vakarų radijo transliacijos į sovietinę Lietuvą 1950–1990: daktaro disertacija*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2015.
- СССР: 100 вопросов и ответов, 1980 – *СССР: 100 вопросов и ответов*, В. Проштыгинский (ред.), Москва, 1980.
- Исмаев Д. К., 1977 – Д. К. Исмаев, *Туризм – путь взаимопонимания народов*, Москва, 1977.
- Попов А., 2008 – Александр Попов, „Советские туристы за рубежом: идеология, коммуникация, эмоции (по отчетам руководителей туристских групп)“, in: *Исторична панорама*, 36. наук. статей, Чернівці.